

"רצה זקננו לרצותו ברצי כסף ולא נתרצה": יחסו הדו-ערכי של עגנון לחידודי לשון

לזכר ידידי אלכס ברליין, שהפליא לעשות במילים

מבוא

ברשימה שכותרתה "רומנטיקן זך מאוד" מתנצל יורם ברונובסקי בלשון זו: "מוטב, כמדומה, שאפתח בהסבר, אם לא בהתנצלות ממש, מדוע נכנעתי ליצר העיתונאי והכתרתי את הרשימה הזאת בכותרת שהיא בבחינת קאלאמבור (ולזה כמעט תמיד נלווה טעם רע במקצת) ומה עוד שכלול בו רמז לשם משפחתו של המשורר" (ביקורת תהיה, עמ' 213).

ההתנצלות הזאת – כמו הנוסחאות השכיחות באנגלית no pun intended או pardon the pun – כשהיא מועתקת (או מותקת) מן הפה אל הנייר היא מחשירה את בעליה במסר כפול, שהרי יכול היה לוותר על החידוד ולחסוך את ההתנצלות. גם במחקר הלשון נראה שהחידוד ניצב במוקד של פולמוס, ואין חוקר המנוער מן הדימוי המטריד שלו – כמין מידה מגונה שיש בה מידה הגונה של פיתוי, והיא מקפלת עונג ורגשי אשמה גם יחד.¹

ההתנצלויות חושפות את טבעו של החידוד, והמחלוקת את שני פניו. מכאן הוא נחשב להומור זול, טעם רע, משחק מזדמן. יש בו רדידות, גנדרנות וקלות דעת. הוא חצוף, מתחכם, קפריזי, נפתל, מתעתע, אסוציאטיבי ולא הגיוני, מסלף ומסטה ומשעבד את התוכן לצורה. ומכאן הוא סימן לחריפות ולשניות, וגורם לעונג אינטלקטואלי ואסתטי. יתר על כן, את כל מה שנמנה למעלה לגנאי אפשר להסב לשבח, כגילוי קרנבלי שיש בו הפתעה, צבעוניות, חושניות ועליצות, ובעיקר חדות השחרור מחוקים ונימוסים, התרת כבלי הנורמות והפרת משמעת הדקדוק וכלליו. מכל מקום, בין שהחידוד הוא תאונה לשונית, שכמו פליטת הפה מעלה משמעויות נסתרות ומודחקות, ובין שהוא ביטוי של חריפות מחושבת, הוא חתרני ומאיים על הסדר הטוב.

1 ראו גם קלר; רדפרן; היוז והמונדר.

התפיסה הקלסיציסטית גוזרת על הלשון איפוק, דיוק והיגיון. חידודי הלשון נחשבים בה ליסמני תרבות בירידה, הלוֹקָה בהפרזה ברוקית ובעורפות בכלים רטוריים. הם נקשרים עם הסטירה והפרודיה, ובדורות האחרונים גם עם כתיבה עיתונאית. עם זה הם מזוהים גם עם לשון השירה ועם התרבות העממית והאורלית, ועל אף ההסתייגויות הנורמטיביות היו נפוצים גם בתקופות קלאסיות שסגנון הגיע לשיאים מופתיים של גיבוש וליטוש (למן התנ"ך והשירה היוונית והרומית).²

ההערכות המנוגדות על החידוד נגזרות מחילופי נורמות פואטיות תלויות הקשר היסטורי, ואינן חפות מטעמים אידאולוגיים. בעידן הנאורות עמד היחס הספקני והחשדני כלפי חידודי הלשון בסימן הרציונליזם, ששלל את התפיסה המיסטית ותבע מן הלשון שקיפות סמנטית ביחסיה עם העולם "כמות שהוא", ונורמטיביות דקדוקית ביחסים שבין המילים לבין עצמן.

על חיבתו של עגנון לחידודי לשון כבר עמדו כמה חוקרים;³ אבל כפי שנראה הדברים אינם פשוטים, ושתי העמדות היריבות מיוצגות כאחת בפרקטיקה הלשונית שלו, כל עמדה על פי דרכה, והן מצטרפות לשורה ארוכה של דיכוטומיות וסתירות הבונות את כתיבתו ומקנות לה את מורכבותה ואת ועושרה.

המבחר המובא ברשימה זו לא יכלול את החידודים הבין־טקסטואליים, דוגמת "השמים וכל צבעם" (פתחי דברים, עמ' 60) או "בא יבוא ברנה נושא עלמותיו" (הכנסת כלה, עמ' ט), שהם בגדר סטיות מצירופים כבולים. באלה רק תיבה אחת "נראית בעין" (כלשון אברונין)⁴ – צֶבֶעֻם, עלמותיו – והיא מקיימת קשר פרדיגמטי עם מילה הסמויה מן העין: צָבֵאם, אלומותיו; ואילו במבחר המוצג כאן נכללים רק החידודים ששתי התיבות המשתתפות בהם נראות בעין ומקיימות קשר סינטגמטי ביניהן.

חידודי הלשון והתפקידים הספרותיים

על יחסו המורכב של עגנון לחידודי הלשון אפשר ללמוד גם מן ההקשרים המגוונים והמנוגדים. אִמְנָה חמישה סוגי הקשרים.

- א. בתוך פרודיות מחורזות בסגנון עממי (ההדגשות בעיבוי אותיות בדוגמאות מורות על המילים או על חלקי המילים המשתתפים בחידוד):
1. ומעתיקים וכותבים וכותבים ומעתיקים, מתוך ספרים ישנים וגליונות

2 השאלות "מהו חידוד טוב" ו"מהו חידוד רע" הן מחוץ לדיון ברשימה זו. לעניין זה ראו פרטינגטון, סעיף 4.1.

3 מנצור, עמ' 229–230; ויס, עמ' 94–95; קדרי.

4 אברונין, יל"ג, עמ' 252.

עתיקים, ומחברים חיבורים חיבור לחיבור, לתועלת החכמה ולטובת הציבור. עם שהם יושבים איש על מקומו, החכמה עטרה לראשו והמרע הדומה, נגלה עליהם בריה שפלה, הכלב אשר ברח מתוך הבהלה. נשמטו קולמוסיהם מידיהם ולא קמה בהם רוח, ואף הם נשמתם נשמטה וברחו לכל רוח (תמול שלשום, עמ' 289)

ב. ומנגד – בכתביה תיעודית כמו־עיתונאית, בחיבורים שכונסו אל האסופה "מעצמי אל עצמי":

2. כשם שיש שרי טעם (בשין שמאלית) [...] כך יש סרי טעם (בסמך) (מעצמי אל עצמי, עמ' 98; הסוגריים במקור)
3. אפילו משתנה אינו אלא חילוף צורה בצורה וצרה בצרה (שם, עמ' 323)
4. התחילו פקפוקי מתפקקים (שם, עמ' 25)

ביניהם גם קלמבורים דו־לשוניים:

5. סגנון אורגני זה מיסוריו נארג (שם, עמ' 112)
6. שלושה דברים שאירעו אותי בימי נאוץ הנאצים (שם, עמ' 390)

ומטאנליזות:

7. נהג בי חנוך ברטוב מנהג חבר טוב (שם, עמ' 96)
8. על מנת שיראוני בקלוני שלקוי אני בעברי (שם, עמ' 83)

ג. סוגה קרובה היא מכתבים, כמו המכתב שכתב עגנון בשנת תש"ה לחברו הבלשן חנוך ילון לרגל צאתה לאור של מהדורתו לספר "הליכות שבא" מאת שלמה אלמולי:⁵

9. אף על פי שאין לי הליכות בהליכות הרקדוק שמחתי הרבה על הליכות שבא [על פי איוב] שהוצאת [...] ומובטחני בבעלי החכמה השלישית [=גרמטיקה, רקדוק] שיכירו שטיפוליך עם השוא אינן לשוא⁶

ד-ה. הקלמבורים מגויסים גם לאפיון דרכי שיח של קבוצות חברתיות, בעיקר בדרכי עקיפין בלשונות המספר. קבוצה מובחנת אחת (ד) היא חלוצים צעירים דוברי עברית, מלאי משובת נעורים וקלות דעת, שפער גדול נגלה בין גודל המעמד ההיסטורי שהם משתתפים בו לבין מודעותם לתפקידם בו (מובאות 10–12). הקבוצה השנייה (ה) היא של דמויות מסורתיות (13–15).

5 שלמה אלמולי, הליכות שבא, בצירוף הערות ודברי לואי מאת חנוך ילון, ירושלים תש"ה.
6 על חליפת המכתבים בין ילון לעגנון ראו פישלר, חליפת מכתבים. מכתב זה בשלמותו, מלווה בהערות, מובא שם בעמ' 267 (ומספרו 32).

החידודים עשויים להיות אירוניים:

10. גזיזי קרח כאותם שמביאים מוכרי גוזז (תמול שלשום, עמ' 312)
 11. מלגלים שני חבריו על אותו פתי שנתפתה בשביל פיתה של פתיה (שם, עמ' 255)
 12. ואלו מסיחים בסכסוכיה של פתח תקוה ובקטטותיה (שם, עמ' 130)
- או בעלי אופי עממי, דרשני, תמים או מיתמם (חלקם אפילו שאילות ישירות מן הספרות הרבנית לסוגיה):⁷
13. שרבי אשר מאושר בבנים (קורות בתינו, עמ' 87)
 14. וכבר היינו סבורים שר' שלום ישרים ימיו ושנותיו בטובה (פתחי דברים, עמ' 13)
 15. שר השרים סיכילי שסיכל עצת יוסף (קורות בתינו, עמ' 82)

המפתח האטימולוגי

החידוד הוא פרונומסיה שהמערכות הפונטיות המשתתפות בה נבדלות במשמעויותיהן. מקצת החוקרים מבדילים בין שני סוגים: משחק מילים (wordplay, jeu des mots), מזה (Wörtspiel) מזה ולשון נופל על לשון (pun, calembour) מזה. המפתח להבחנה זו הוא האטימולוגיה, ולפיה במשחק המילים הקשר בין המערכות הפונטיות, או לענייננו בין השורשים שלהן, הוא אטימולוגי; ואילו בקלמבור אין הוא אטימולוגי, אלא פונטי בלבד. ההבחנה הזאת – ואני מודעת למגבלותיה ולגבולותיה המטושטשים – תשמש בסיס להסברת יחסו הדו־ערכי של עגנון.

עגנון עצמו נותן את הדעת לאטימולוגיה ומחפש קשרים בין השורשים. למשל, בפפול דרשני במסווה מדעי־בלשני קושר עגנון את השורשים שחר וחרר בתיווך הפועל שחרר:

16. עוד יש לפרש את צבע האבן שהוא שחור. ואם אין אתה אומר ששחרר בנין שפעל מן חרר פתרונו כך הוא, מדמה אתה את עצמך שבן חורין אתה משוחרר מן הזמן, הצבע השחור יגיד לך שעשאוך אפותיקי לזמן (לפנים מן החומה, עמ' 50)

הקשר האטימולוגי הוא קשר סגור. הזהות המלאה שבין השורשים המשתתפים בחידוד היא מוחלטת כבכל יחסים פוליסמיים. ואילו הקשר הפונטי, הצלילי, שאינו

7 באנתולוגיות של עגנון אפשר למצוא לא מעט חידודים כיוצא באלה.

אטימולוגי, פתוח לסוגים רבים, על פי מידת הקרבה שבין השורשים, ומידת אי־הסדירות השוררת ביחסים שבין עיצוריהם.

בקצה האחד של הציר עומדים השורשים ההומונימיים:

17. בפלפול עמוק ורחב כנגלה ובנסתר לסתור את דבריו (תכריך של סיפורים, עמ' 73)

18. וגלימתו עושה אותו כגולם (על כפות המנעול, עמ' תט)

19. ובערב ראש חודש מרחשון שנת תר"א ערבה כל שמחה (עיר ומלואה, עמ' 587)

20. טפשי ישראל שאין מבינים בין נבלי שמים לנבלת בהמה (אלו ואלו, עמ' שטו)

השורשים ההומוגרפיים (מובאות 21–22) והשורשים ההומופוניים וההומופוניים למחצה (מובאות 23–24) משקפים עלייה באי־הסדירות (המובאות הראשונות נבדלות זו מזו בהגייתה של האות שי"ן, ובאחרונה נלווה ליחס ההומופוני שינוי בסדרם של שני עיצורים):⁸

21. לפרוש מטפחת על המים ולפרש [=להפליג] עליה לארץ ישראל (לפנים מן החומה, עמ' 10)

22. וכי להשתכר לקחתך או להשתכר לקחתך (סיפורי הבעש"ט, עמ' 169)

23. וכך היה צועה [=נודד], בין רפש וצואה (תמול שלשום, עמ' 283)

24. אדם נמצא בצרה מצפה לישועה, הלכה צרתו וחזרה הריהו מתיאש (על כפות המנעול, עמ' רלו)

אי־הסדירות גוברת בשורשים המורכבים משני קווים של דמיון על גבי שוני (מובאות 25–27). במובאה הראשונה באים שורשים הומופוניים המיוסדים על שני רכיבים הדומים בצלילם ונבדלים בכתיבם (ט/ת, א/ע), ואילו שתי המובאות האחרות הן לא רק הומופונים (א/ע, ט/ת), אלא גם הומוגרפים הנסמכים על שני ביצועים (אלופונים) של אות אחת (פ/פ):

25. בגד להטליא או אפונים להתליע (עיר ומלואה, עמ' 576)

26. אפורים ומעופרים (שירה, עמ' 384)

27. לאחר שאכל תפוח וטפחו לו על פיו (הכנסת כלה, עמ' רלג)

שורשים משוכללים

עוד מדרגה בְּאִי־הסדירות מסמנים השורשים המשוכללים⁹ – באופן מלא (מובאות 28–30) או חלקי (מובאות 31–33) – שעיצורי השורש ואותיותיו חוזרים ונשנים בהם במלואם אבל לא כסדרם:

28. יַעֲקֹב אֵכֵל מַעֵט וּמִטַּעַם זֶה מִיעֵטָה שׁוֹשְׁנָה בִּאֲכִילָה (עַד הֵנָּה, עַמ' רִנָּה)
29. כַּמְרַפֶּרֶף בִּאֲוִיר וְהִיא מִפְרַפֵּר בִּידִיו (עַל כְּפֹת הַמִּנְעוּל, עַמ' תִּיא)
30. הַרְגִישׁ בָּאֵדָם אֶחָד שֶׁמִּשְׁגֵּר בּוֹ עֵינָיו אַחֵר פְּסִיעוֹתָיו (שִׁירָה, עַמ' 518)
31. שֶׁלֹּא יָבוֹא עֲלֵיהֶם שִׁמְךָ חֹשֶׁךְ שׁוֹחֵד (בַּחֲנוּתוֹ שֶׁל מֶר לֹבְלִין, עַמ' 123)
32. שִׁמְדִּיקִים שֶׁבִּלּוֹרִיתָם תִּהְיֶה מְסֻרֶּקֶת וְאִינָם מִדִּיקִים שֶׁלֹּא תִּהְיֶה לְשׁוֹנָם מְרוֹסֶקֶת (עַל כְּפֹת הַמִּנְעוּל, עַמ' שִׁמֵּט)
33. בָּאוּתָם הַיָּמִים שֶׁנִּתְלַבְּטוּ הָעֵתוֹנִים הָאִידִיִּים נִתְבַּלְּטוּ הָעֵתוֹנִים הָעִבְרִיִּים (מַעֲצָמִי אֶל עַצְמִי, עַמ' 374)

בכמה הערות מטה־לשוניות מראה עגנון עד כמה הוא מודע למניפולציות האפשריות בשורשים ובתיבות:

34. פֶּרֶס הוּא אוֹתִיּוֹת סִפֵּר (מַעֲצָמִי אֶל עַצְמִי, עַמ' 40)
35. אוֹתִיּוֹת שׁוֹפֵט כְּאוֹתִיּוֹת פֶּשׁוּט (לִפְנֵים מִן הַחוּמָה, עַמ' 164)

במובאה 36 עגנון הופך ומהפך בעיצורי כמה שורשים ונוקט מונחים ממונחים שונים (המינוח של עגנון יוצג בגופן אחר):

36. בַּקִּשְׁתִּי לְהַעֲבִיר מִמֶּנִּי אֵימַת הַהִרְהוּרִים וְנִטְלָתִי שׁוֹרֵשׁ עִבְרִי לְהַפֵּךְ בְּאוֹתִיּוֹתָיו, כִּמְהָ תִּיבּוֹת מִסְתַּעֲפּוֹת מֵהֶן. וּמִחֲמַת שֶׁהִיא הַלִּילָה קִשָּׁה נִטְלָתִי תִּיבַת בִּקֵּר בִּבְקֵר תֹּאמֶר מִי יִתֵּן עֵרֶב וּבְעֵרֶב תֹּאמֶר מִי יִתֵּן בִּקֵּר. וְכִשְׂאֲתָה מִקִּמָּץ אֶת הַתִּיבָה בְּשָׁנִי קִמְצִים הָרִי בִּקֵּר מִלְשׁוֹן נְבוֹכַדְנֶצַּר בִּקֵּר. וְכִשְׂאֲתָה נִנְקֶדֶת פֶּתַח וְצָרִי הָרִי בִּקֵּר, לֹא יִבְקֵר בֵּין טוֹב לָרַע, וּבִלְשׁוֹן חֲכָמִים שֶׁהִיא כִּדִּי בִּיקוֹר וְכֵן כֹּל שֶׁאֵינִי מִבְּקֵר אֶת הַחוּלָה כִּאִילוֹ שׁוֹפֵךְ דָּמִים. וְכִשְׂאֲתָה הוֹפֵךְ אֶת הַתִּיבָה הָרִי רִקֵּב, כִּמוֹ שֶׁאֲתָה אוֹמֵר הָרִקֵּב לְבֵית יְהוּדָה. וְאִם אֲתָה מְסֻרָה הָרִי קִרֵּב, לֵעֵת צָר לַיּוֹם קִרֵּב וּמִלְחָמָה. אוֹ קִרֵּב וּנְפֶשׁ כִּי יִקְרִיב קִרְבָּן מִנְחָה לֵה'. אוֹ קִרֵּב מִלְשׁוֹן אֶת הַחֶלֶב הַמִּכְסָּה אֶת הַקִּרֵּב. אוֹ קִרֵּב מִלְשׁוֹן כִּי קִרֵּב הוּא. אוֹ קִרֵּב מִלְשׁוֹן קִרְוֵבָה. וְאִם אֲתָה חוֹזֵר וּמְסֻרָה הָרִי בִּרְקָה, בְּרוּק וּתְפִיִּצָּם. לְשׁוֹן אַחֵר בִּרְקָה, חֶרֶב חֶרֶב פֶּתוּחָה לְטִבַּח מְרוּטָה לְמַעַן בִּרְקָה. לְשׁוֹן אַחֵר בִּרְקָה, אֶת קוֹצֵי הַמִּדְבָּר וְאֶת הַבְּרִקָּנִים. לְשׁוֹן אַחֵר בִּרְקָה, קוֹם בִּרְקָה וּשְׂבָה שִׁבִּיךְ. וְאִם אֲתָה מוֹסִיף עֲלֶיהָ תִּי הָרִי סִפִּיר נֶפֶךְ וּבִרְקָה. וְאִם אֲתָה חוֹזֵר וּמְסֻרָה הָרִי בִּרְקָה, מִלְשׁוֹן עֲגִלִּי מִרְבֵּק, וּלְבִסּוּף קִבֵּר. אַחֵר אוֹתָן הָאוֹתִיּוֹת נִטְלָתִי שׁוֹרֵשׁ

9 לפואטיקה של השיכול ולמשמעויותיהם של השורשים המשוכללים ראו עבודתה של אפק.

אחר. אחר כך נטלתי כמה תיבות שנקראות 'ישר והפוך', כגון ליל מום. אחר כך נטלתי את התיבות ענג שפע שפר רצה, שבסיוסן הן נגע רפש פרש פשע צרה. אחר כך נטלתי את התיבות אמת חסד צדק, שלעולם הן עומדות באמיתותן ובחסדן ובצדקתן, ואם אתה מהפך אותן אינן ולא כלום. כנגדן רשע שקר שעושות קשר רעש עשר. על יד על יד התחילו עיני מתקשרות בשינה מתוך האותיות חלם, שהפכו עצמן ונעשו לחם מלשון מלחמה (עד הנה, עמ' כז-כח).

פרונימים

אי-הסדירות מגיעה לשיאה בקבוצת הפרונימים המכילה מילים משורשים עלולים (במובאות 37-38 גזרות ל"י וע"ו, ובמובאות 39-40 משתתפים גם שורשים מגזרת הכפולים):

37. ורוח צחה באה מן החוץ (עד הנה, עמ' קכז)
38. נפשו ריקה ופניו מוריקים (אלו ואלו, עמ' תסז)
39. שכבר כלתה הפרוטה האחרונה מן הכולל (פתחי דברים, עמ' 20)
40. הוא רודה בכל שפת עבר ורודד אותה תחתיו (מעצמי אל עצמי, עמ' 161)

הגזרות העלולות משמשות בערבובייה ונוהגות כדו-עיצוריות – לא מן הבחינה הדקדוקית של דרכי הנטייה, אלא במשחק הפונטי שביניהן. כפיצוי על חסרון העיצור השלישי מעבים את המצלול הפעלים המרובעים המכפילים את עיצוריהם:

41. ממש כל הקרקע נתקרקר תחתיהן (אלו ואלו, עמ' תצו)
42. והבצה מבצבצת וכולעתו מלמטה (קורות בתינו, עמ' 114)
43. קול המונו של כרך מכרכר והולך (מעצמי אל עצמי, עמ' 14)

בקבוצה זו אותיות אהו"י מייצגות כדרכן הן עיצורים הן תנועות:

44. אלו גדולות כקנאה ואלו פחותות מכינה (סמוך ונראה, עמ' 262)
45. ואין לך דבר שאינו מרומז בתורה שאני קורהו על דרך המליצה מקרה במקרא (קורות בתינו, עמ' 104)

עוד פיצוי לדלדול בעיצורי השורש הוא שיתוף עיצורים בעלי תפקיד דקדוקי (אותיות השימוש) במצלול:

46. התחילו ישראל [...] להבין אמרי בינה משל ומליצה והיו מושלים ביראת ה' ומצילין עצמן מדינה של גיהנם (עד הנה, עמ' שא)
47. והממונים שאומרים עליהם שרוב הממון משתייר בידיהם (תמול שלשום, עמ' 132)

48. וראשו כאילו הכוהו במוט ברזל קהה (שירה, עמ' 26); אין פרוטה ואין תרופה (סמוך ונראה, עמ' 260)

בדוגמאות אלה המ"ם שורשית בתיבות משל, מליצה, ממונים וממון, ודקדוקית בתיבות מצילין וממונים. וכנגד שתי הה"אין הדקדוקיות בתיבה הכוהו ה"א שורשית בתיבה קהה.

מנוסח אל נוסח

די במעט הדוגמאות האלה לאשר את ההנחה הנפוצה, שעגנון חובב גדול של חידודי לשון היה. עם זה עמדתו הכוללת אינה חד־משמעית.

כבר בשנת תרצ"ה כתב פיכמן על לשונו של עגנון: "עם כל מהדורה חדשה פוחת והולך [...] כל מוטעם ומחודר. [...] כל 'יופי' לשוני חשוד עליה, כל צירוף שבחריפות יתרה שנוא עליה" (עמ' 84). גם אם דברים אלה נראים קצת מרחיקי לכת, הפרקטיקה הלשונית של עגנון מאשרת את המגמה הזאת. ככל שהתבגר התבסס עגנון בעמדה של סופר קלסיקון, ונתן משקל גובר והולך לחוקי הלשון ודיוקיה. סייע בידו חברו הבלשן חנוך ילון, שבמשך יותר משלושים שנה הנחה אותו במאות הערות שכתב בשולי דפי הגהה ובמכתבים.¹⁰

שתיים מן ההערות כוונו למובאות האלה:

49. אבל עדיין היתה לחלוחית של בוקר קיימת. טפין של טללים חלחלו על אבני הרחוב (הגהות אורח נטה ללון)
50. הלכה לבקר את קברו של שמעון הצדיק (הגהות תמול שלשום)

במובאה 49 נמחקה הסיפה במהדורת הדפוס (אורח נטה ללון, עמ' 13)¹¹ לאחר שילון הטיל ספק בצידוק התיבה חלחלו בהקשר הזה. המילים "הלכה לבקר את קברו" במובאה 50 הומרו במילים "הלכה אצל קברו" (תמול שלשום, עמ' 255) עקב הערה אחרת. ברוח הדברים האלה תיקן עגנון רבים מחידודיו ממהדורה למהדורה. יש מהם שמחק מחיקה גמורה במהדורות מאוחרות:

51. אוהבי צדקה מעודם בכל נפשם ומאודם (הכנסת כלה, תר"ף, עמ' 78)
52. לנדוניה לבתו הכלה, הכלולה במעלה, לתת לה מוהר הבתולות (שם) < לתת לבתו מוהר הבתולות (הכנסת כלה, עמ' 9).
53. ואפלה עופלת (לילות, תרע"ב, עמ' 19)

10 מכתבי ח' ילון, ארכיון עגנון, המכון לכתבי יד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, תיק מס' 5:291. ראו גם פישלר, חליפת מכתבים; הנ"ל, טור הלשון.

11 הסיפה נמחקה כבר במהדורת תרצ"ט, גיל' 3, טור ב.

- ויש שהחידודים נתבטלו מאליהם עקב הסרת הרכיב השני במהדורות מאוחרות:
54. פעמים מסיחין אף בדברים של חול [...] שלבו של אדם דחוק ומבקש להסיחו בדברים < פעמים מסיחין אף בדברים של חול (אורח נטה ללון, תרצ"ט, גיל' 37, טור ג = תש"י, עמ' 116)
55. ירוחם מתרצה לחמותו ומשתדל להיות מרוצה לה, שלא תעלה חמתה עליו < ירוחם עושה כל מה שבידו ובלבד שיהא מרוצה לחמותו והיא אינה מרוצה הימנו (אורח נטה ללון, תרצ"ט, גיל' 110, טור ב = תש"י, עמ' 344)

- או עקב המרת רכיב אחד באחר המשולל כל דמיון פונטי לרכיב הנותר:
56. ולחשה לה מפה לאזן, שחלשה דעתו של הרב (הנדח, תרע"ט, עמ' 40) < אף היא סיפרה לה [...] וחלשה דעתו של הרב (אלו ואלו, עמ' מד)
57. נשמעה שמועה שכלב שוטה משוטט בעיר (בלק, תרצ"ה, עמ' 13) < נשמעה שמועה שכלב שוטה מהלך בעיר (תמול שלשום, עמ' 280)
58. והחריזו צואריהם כלפי המחזוריים (הגהות אורח נטה ללון) < ונסתכלו במחזוריים (אורח נטה ללון, תרצ"ט, גיל' 6, טור א = תש"י, עמ' 22)

הפוליסמיה והדקדוק

בד בבד עם הצמצום הזוחל בקלמבורים בולטת שכיחותם של משחקי המילים, כלומר החידודים הפוליסמיים לפי ההבחנה לעיל.

מאחר שהמילים המשתתפות במשחק המילים שוות בשורשיהן והיחסים בין השורשים הפוליסמיים סדירים לחלוטין, משתנה בקבוצה זו גם עקרון המיון, וכובד המשקל עובר מן הבוחן הפונטי לבוחן הדקדוקי-הצורני, ממיון על פי מידת הדמיון והקרבה בין עיצורי השורשים אל מיון על פי מידת השוני בין הצורות ושימושיהן. ההבדל בעקרון המיון בין שני הסוגים – הקלמבור מזה ומשחק המילים מזה – הוא דבר שבמהות, וממנו נגזרת גם היוקרה. משחק המילים אולי מחודר פחות, אבל מכובד יותר.

המיון לפי עקרון הצורה יכול לחול על קטגוריות נבדלות, כגון פועל ושם (מובאות 59–61), על שני פעלים בכניינים נבדלים (מובאות 62–64) או על שתי נטיות במסגרת אותו הבניין (כגון בינוני פועל ובינוני פועל במובאות 65–67). המרחק בין משמעויותיהן של הצורות המשתתפות במשחק המילים בולט על רקע הזהות המלאה בשורשים העומדים בבסיסיהן.

פועל ושם:

59. העתונים שדרכם לחלוק על החלוקה (תמול שלשום, עמ' 461)

60. מכאן ואילך ידי משוכות והרי המושכות נתונות בידיך (שירה, עמ' 481)
 61. התחילו שופכין כל מיני שופכין לרחוב לצורת משנה של שפכין; היחיד: שפך (תמול שלשום, עמ' 312)

בנייני הפועל:

62. וכך הם מתנצחים זה בזה ועד שזה גובר כבר זה נוצח והולך (פתחי דברים, עמ' 139)
 63. ביד המנהיג שהכל נהוג על פיו (קורות בתינו, עמ' 154)
 64. לתקן בה תקנות גדולות ולהתקין קצת את הפרוודור מחורבנו (אלו ואלו, עמ' תה)

נטיות הפועל:

65. אבל שפתיה של אסנת לוחטות, אף על פי שאינן להוטות אחר נשיקות (עד הנה, עמ' רלז)
 66. ושוב היה לומד כדרך שהיה למור (סמוך ונראה, עמ' 25)
 67. מה מעשיך שם בירושלים? צובע אתה את הצבועים? (תמול שלשום, עמ' 446)

הבחנים הדקדוקיים אינם מצטמצמים לצורת המילה לבדה, אלא גם לשימושיה הסינטגמטיים הנבדלים של אותה צורה עצמה.

פועל יוצא ופועל עומד:

68. וכן היה מביא עמו ביום הכיפורים מן הפרחים המריחים ומשעה לשעה היה מריח בהם (קורות בתינו, עמ' 134)
 69. ועדיין היו מרתיחים מזיעת החמה והחמה היתה מרתיחה את הזיעה (אלו ואלו, עמ' תקלו)
 70. אוריה של ארץ ישראל מחכים והריני מחכים ורואה שאין לאדם צורך יותר ממה שמספיקין בידו (לפנים מן החומה, עמ' 35)

בינוני פועלי ובינוני שמני:

71. קולו אינו לוקח את לבו של לוקח (אורח נטה ללון, עמ' 333)
 72. וזו מניפה לו במניפה (אלו ואלו, עמ' תנג)

שם בצורת יחיד ותואר הפועל בצורת ריבוי תמידי:

73. לא מצא לו משרת כבוד כפי שיעור גדולתו, והיה מתפרנס לשעורין מהוראה (מעצמי אל עצמי, עמ' 282)

משמעות מילולית ומשמעות מושאלת:

74. וקנה אותו [=את הספר] תייר אחד בפרוטות מעטות וקנה לו שם עולם (שירה, עמ' 434)
75. הבשר נמשך אחר הבשר (לפנים מן החומה, עמ' 82)
76. זקן קצר הקיף את פניו ונטה למטה מקצה סנטרו ועינו חום נוטה לאדמימות (מעצמי אל עצמי, עמ' 203)

רכיב חופשי ורכיב בצירוף כבול:

77. משכלה הקמח כלתה עליהם הרעה (האש והעצים, עמ' קפג)
78. ויסימו את חק לימודם [...] וימצאו את לחם חוקם (תמול שלשום, עמ' 256)
79. כבר ניער יצחק ידיו מהם ובקרוב ינער את עפרה של גלות (תמול שלשום, עמ' 21)

ועוד הברלי משמעות מסוגים אחרים:

80. ועלה [לארץ] קודם שעלה הכורת (לפנים מן החומה, עמ' 86)
81. עד שאני מכבד אתכם מגרוני [בדיבור] כבדו את גרוני [במאכל ובמשקה] תחילה (הכנסת כלה, עמ' רמט)
82. סידר המוהל את ברכי [...] שלא ישתמט [=יישמט] התינוק, שכל זמן שלא נכנס לברית יש לחשוש שמא ישתמט מן המצוה (אורח נטה ללון, עמ' 30)

הרציפות ההיסטורית והמודרנה

לאמביוולנטיות שתוארה בראש הרשימה מצטרפים בספרות העברית היבטים היסטוריים סגוליים.

בסיפור "בנערינו ובזקננו" צוחקים הצעירים לשמע החידוד שפרה / שפחה, המתבסס על מקום החיתוך השווה של החי"ת והרי"ש הלועית: "שאל דייכסיל [...] מפני מה אתם צוחקים כל כך? פירשנו לו את הדבר, לשון נופל על לשון. דייכסיל משך בכתפיו ולא שחק עמנו. דייכסיל אירופאי הוא ואינו מוצא טעם בבדיחתם של חובשי בית המדרש" (על כפות המנעול, עמ' רפ).

דייכסיל מחזיק אפוא בתפיסה המשכילית ה"אירופית", הרואה את החידוד כבריחה דרשנית של חובשי בית המדרש ומבטלת אותו. ואכן, מנקודת ראות היסטורית ההתנגדות לחידודים אינה עניין לאסתטיקה בלבד, אלא נגזרת של היבטים חברתיים ואידאולוגיים. תנועת ההשכלה, שבאה להעמיד אלטרנטיבה לסדרי החיים המסורתיים, ראתה בשינוי דרכי הלשון כלי ראשון במעלה במאבק על המחשבה ועל תפיסת העולם. היא תקפה את הלשון הרבנית הן על שום רשלנותה הדקדוקית הן על שום היותה לשון

דרשנית המוסכת אל טקסטים במקום אל החיים ואל המציאות הסובבת, ומסומניה אינם אלא סימנים לשוניים בעצמם. את חידודי הלשון ראו המשכילים כחלק מן הקלקלה הזאת, בהיותם אסוציאציות לשוניות המנוגדות להיגיון ולחוקי הלשון, שאין מאחוריהן אלא משמעויות מיסטיות מופרכות המסמאות את העיניים.¹² יש להדגיש שהעמדה האמביוולנטית לא פסחה גם על המשכילים וממשיכהם, ולמעשה גם הם חטאו בחידודים בכתיבתם הבלטריסטית, ולא רק לשם פרודיה.¹³

בטקס חלוקת פרסי ישראל בשנת תשי"ד פרס עגנון את משנתו בשאלת מקורותיו, וביטא עמדות מנוגדות לאלו של דייכסיל. אמת הדבר, הוא מודה, הוא כותב בלשון יריאם שבה כתבו אבותיו ואבות אבותיו. הוא אף מדגיש שאינו הולך בחוקות המודרניות. עם זה בדיאלקטיקה אופיינית הוא מוסיף הסתייגות כביכול: "אף אני איני מנוקה מכל שמץ מודרניות, ואפילו איני רוצה להתמדרן המודרניות מתמרדת ורודה בי". בהסתייגות אירונית זו יש יותר משמץ לגלוג על המודרניות, והוא בוחר לאפיין אותה דווקא בחידוד לשון ולהמחיש בעזרתו את הקרע שהוא מייחס לסופרי ההשכלה, ושהוא, עגנון, שואף לאחותו בהחזירו את לשון היראים למקומה ברצף הלשוני־תרבותי.

אבל עגנון שמר על הרציפות הלשונית והספרותית עוד יותר ממה שהיה מוכן להודות בהצהרותיו. עגנון כתב פרוזה אמנותית, שהיא סוגה צעירה בספרות העברית, ובכך המשיך במישרין את שלשלת הרומנים העבריים המשכיליים והסיפורת הבתר־משכילית. בשעה שעגנון אימץ את לשון המופת השקופה והכפופה לחוקי הלשון, וחתר בכל מאודו להיות ראש לסופרי המופת שכתבתם מיוסדת על אדני הדקדוק והמדעים, אימץ את הדרישה שהציבו המשכילים בחזית המאבק לשינוי.

חרף הצהרותיו של עגנון, "המודרניות", כלשון סדן, "היא נפש־נפשו, ומיצויה בא על דרך חפירת שכבותיו [...] ולשונו היונקת מתחומי־השכבות האלה, היא לו לשון מחויבת, מוכרחת". סדן מתריס ומייעץ לחוקרי עגנון: "תורתו עזבו ואותו שמרו". ואכן, עיון בחליפות המכתבים של עגנון עם חבריו המלומדים הבלשן חנוך ילון, ההיסטוריון והאנתרופולוג אברהם יעקב ברור, התלמודיסט שמואל ביאלובלוצקי ואחרים, שסייעו בידו וליוו את כתיבתו הספרותית, וכן בדבריו עליהם באסופה "מעצמי אל עצמי", מאשר את טענת המודרניות של סדן. ועוד יותר מאשרות אותה הקריאה באנתולוגיות שלו והשוואת עיבודיו עם מקורותיהם הרבניים¹⁴ ובחינת חילופי הנוסח שבין מהדורות סיפוריו.

שלא כקלמבורים, משחקי המילים מתיישבים עם העמדה הקלסיציסטית הנורמטיבית, ויוקרתם הדקדוקית גבוהה: יש בהם מן המשחק, אבל זה מתנהל מתוך משמעת לחוקי הדקדוק ואחריות למשמעויות המילים. הם אולי להטוטים, אבל מקורם בעיון ובלימוד ולא בדחפים אסוציאטיביים שרירותיים.

12 ראו פאפירנא; דרויאנוב, עמ' 37; טביוב, החידוד; אברונין, לשון קודש.

13 טביוב, המשלים; אברונין, יל"ג, עמ' 252-285.

14 ראו עבודתו של שטרן המנוח.

ההבחנה בין הקלמבור למשחק המילים נעוצה בהבדל שבין קשר אדי-הוק לקשר בר קיימא, ובין קשרים פונטיים שרירותיים לקשרי משמעות מערכתיים, הבאים מכוח השיטה הלשונית עצמה.

הקלמבור הוא המצאה של יוצרו והוא נכפה על הלשון, ואילו משחק המילים מופק מתוך המערכת הלשונית באמצעות המנגנון הלשוני. היוצר אינו ממציא את הזיקה שבין השורשים, אלא חושף ומשחזר את הזיקה הקיימת, שהתרופפה מתקופה לתקופה ומרובד לרובד.

סיכום

אפשר לסכם ולומר שעגנון מפגין אחריות ומשמעת כלפי הלשון, אבל גם ממעשה של שובבות ולצון אינו מניח ידו, ולדו-ערכיות שביחסו לחידוד הלשון תורמות המסורת וההשכלה. עם זה לא די בגורמים ההיסטוריים האלה להסביר דו-ערכיות זו, וראוי להוסיף עוד גורם היסטורי משפיע: רוב פעילותו הספרותית של עגנון התנהלה על רקע עליית המודרניזם¹⁵ על זרמיו המגוונים, יחסיהם המורכבים עם הרציונליזם והמשקל הרב שניתן בו לביטוי הלשוני ולכליו הרטוריים, ובכלל זה גם לחידודי הלשון. המודרניזם לא היה זר לעגנון על אף המעטפת השמרנית לכאורה שהעטה על לשונו ואפילו בשיתוף עמה.

את חידודי הלשון של עגנון תומכות אפוא שלוש יתדות: קרבה רגשית ותודעתית חזקה לסגנון המדרשי ולאופי המסורתי והעממי שלו, ריסון דקדוקי קלסיציסטי מבית מדרשה של ספרות ההשכלה והתחייה, והלימה למגמות מודרניסטיות בנות זמנו המנסחות מחדש את החירויות הפואטיות ואת היחסים עם נורמות הלשון, והמארגנות מחדש את הקשר מסמן-מסומן בטעמים ונימוקים משלהן.

סיפורי עגנון

כל סיפורי ש"י עגנון, המהדורה הארץ-ישראלית הראשונה שראתה אור החל בשנת תש"י

אורח נטה ללון, תרצ"ט = "אורח נטה ללון", הארץ, בהמשכים יומיים מ-18 באוקטובר 1938 ועד 7 באפריל 1939

בלק, תרצ"ה = "בלק", ספר השנה של ארץ ישראל, בעריכת א' ברש, תל אביב תרצ"ה, עמ' 11-24

הכנסת כלה, תר"ף = "הכנסת כלה", מקלט ב (תר"ף), עמ' 75-85, 259-276, 404-416 הנדח, תרע"ט = "הנדח", התקופה ד (תרע"ט), עמ' 1-54

15 ואין לזהות כמובן את ה"מודרניזם", זרם אמנותי שהגיע לשיאו במחצית הראשונה של המאה העשרים, עם ה"מודרניות" המורה על תהליך המודרניזציה של החברה היהודית.

לילות, תרע"ב = "לילות", בינתיים: קובץ ספרותי, בעריכת י' פלדמן, יפו וירושלים
תרע"ג, עמ' 31-13

ביבליוגרפיה

- אברונין, יל"ג = א' אברונין, מחקרים בלשון ביאליק ויל"ג, תל אביב תשי"ג
אברונין, לשון קודש = א' אברונין, "מלות לשון קודש בפי העם", רשמות (סדרה
חדשה) א (תש"ו), עמ' 130-134; ב (תש"ו) עמ' 109-113, 118-123
אפק = ע' אפק, מערכות מלים: עיונים בסגנונו של ש"י עגנון, תל אביב [תשל"ט]
ברנובסקי = י' ברנובסקי, ביקורת תהיה, ירושלים תשס"ו
דרויאנוב = א' דרויאנוב, "ההלצה היהודית העממית" רשמות ב (תרפ"ב), עמ' 303-357
היוז והמונד = P. Hughe & P. Hamond, *Upon the Pun*, London 1978
ויס = ר' ויס, בשוט לשון: מחדשים, חידושים, שימושים, שיבושים, ירושלים 1982
טביוב, החידוד = י"ח טביוב, "החידוד במדרש הכתובים", התקופה ב (ניסן-סיון
תרע"ח), עמ' 221-243
טביוב, המשלים = י"ח טביוב, "המשלים והפתגמים שלנו", כנסת: דברי-ספרות,
בעריכת ח"נ ביאליק, [אודסה 1917], עמ' 175-216
מנצור = י' מנצור, עיונים בלשונו של ש"י עגנון, תל אביב תשכ"ט
סדן = ד' סדן, "על טיפה אחת", על ש"י עגנון, תל אביב תשי"ט, עמ' 60-62
פאפירנא = א' פאפירנא, כל הכתבים, תל אביב תשי"ב
פיכמן = י' פיכמן, "עם קריאת סיפורי עגנון", מאזנים ג (תרצ"ה), גיליון א, עמ'
82-86
פישלר, חליפת מכתבים = ב' פישלר, "והאר עיני בהערותיך היקרות": חליפת
המכתבים בין חנוך ילון וש"י עגנון (תר"ץ-תשכ"ח), קובץ עגנון ב (תש"ס),
ההדירה ב' פישלר, עמ' 225-290
פישלר, טור הלשון = ב' פישלר, "עגנון, ילון וטור הלשון", בתוך א' (רודריג)
שורצולד, ש' בלום-קולקה וע' אולשטיין (עורכים), ספר רפאל ניר, ירושלים
תש"ס, עמ' 144-165
פרטינגטון = A.S. Partington, "A Linguistic Account of Wordplay: The Lexical
Grammar of Punning", *Journal of Pragmatics* (2008), doi:10.1016/j.
pragma.2008.09.025
קדרי = מ"צ קדרי, "שעשועי לשון ב'הדום וכסא'", ש"י עגנון רב סגנון, [רמת גן]
תשמ"א, עמ' 70-78
קלר = J. Culler (ed.), *On Puns: The Foundation of Letters*, Oxford & New
York 1988
רדפרן = W. D. Redfern, *Puns*, Oxford & New York 1984
שטרן = ח' שטרן, עגנון כעורך מקורותיו, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן,
תשנ"ו